

Höga delns utbildningsstrategier under 1800-talet

Av Göran Norrby, Historiska institutionen, Uppsala universitet.

Under 1800-talet utsattes den svenska adelns traditionella elitposition i samhället för flera avgörande utmaningar. Privilegierna avvecklades, nyadlingen upphörde, den självklara rätten till riksdagsrepresentation försvann, ståndssamhällets korporationer löstes upp och ersattes av ett (med)borgerligt konkurrenssamhälle. Också på utbildningens område ställdes nya, hårdare krav – i takt med att utbildningssystemet successivt byggdes ut. Där det tidigare ofta räckt med personkontakter och praktiktjänstgöring, restes efter hand allt högre krav på professionell utbildning och formella examensbevis för tillträde till många statliga tjänster, militära såväl som civila.

Den svenska högadeln (dvs. grevliga och friherrliga familjer, tillsammans ca ¼ av adeln) hade länge varit mån om att vårda sitt kulturella kapital. Redan på 1600-talet hade man blivit klar över nödvändigheten av kvalificerad utbildning, om man ville nå statens högsta civila ämbeten och den makt, som var förenad därmed (som Ola Winberg redan visat på). God uppfostran var ett grundläggande inslag i högadlig reproduktion – och däri ingick bildning och god smak som adliga ideal. Högadeln hade också de bästa ekonomiska resurserna; unga grevar och baroner skolades först av informator, och sändes sedan ofta till universiteten i Uppsala eller Lund för att inhämta passande *bildning* (snarare än utbildning): man läste språk, historia och annat som kunde intressera – och matematik och geografi, om man avsåg bli officer – samtidigt som man tog kurser i fäktning, ridning och dans. Någon formell examen var det sällan fråga om, ty en sådan var ännu vid sekelskiftet 1800 i de flesta fall utan egentligt värde för en adelsman.

För att bli officer krävdes ingen examen; det räckte med en personlig rekommendation till någon regementschef och ett par månaders s.k. gradpassering. Att bli präst eller läkare var inte yrkesval, som passade en adelsman, allra minst en greve eller baron. Och på den civila ämbetsmannabanan kunde en hovrätts- eller kansliexamen visserligen vara nyttig – men ett krav endast för dem, som valde domarbanan.

Det bör även påpekas, att de teoretiska kraven på en juridisk examen inte var särskilt omfattande. Så t.ex. tog det bara fem terminer i Uppsala 1805–07 för greve Hugo David Hamilton (för övrigt blivande svärfar till Agnes Geijer, dotter till historieforskaren Erik Gustaf Geijer) att fullborda sin hovrättsexamen; hans sonson Hugo (juris utriusque kandidat,

landshövding och civilminister) konstaterade i början av 1900-talet, att ”det var icke något stort mått av kunskaper, som den tiden erfordrades för att bli domare”. De juridiska examensämnen var endast tre: ”Allmän lagfarenhet, Hushållningslagfarenhet och Naturrätt”.¹ Tanken var snarast, att den blivande domaren skulle skaffa sig praktisk färdighet under några år som bisittare (utan lön) vid någon häradshövdings tjänsteutövning.

År 1830 brukar framhållas som ett genombrottsår för det borgerliga samhället. Då utbröt julirevolutionen i Frankrike, och då avskaffades *rotten boroughs* i England (*1st Reform Bill* 1832). I Sverige påbörjades Aftonbladets utgivning, och samma år lade Carl Henrik Anckarsvärd och Johan Gabriel Richert fram sitt förslag till nationalrepresentation. Men också på utbildningens område markerar åren kring 1830 en ny tid: 1836 blev militär examen nödvändig för att kunna bli officer (men examen från Karlberg blev obligatorisk först år 1867); civil ingenjörsutbildning inrättades för första gången – vid Teknologiskt Institut i Stockholm 1827, och vid Chalmers i Göteborg 1830; och ett första lantbruksinstitut öppnades 1834 vid Degeberg i Västergötland. 1838 avföll också Erik Gustaf Geijer till liberalismen. Han, som tidigare försvarat ståndssamhället, såg nu istället en *bildad* medelklass som ”civilisationens naturliga aristokrati”, vilken skulle ta över adelns och prästerskapets forna roll; det var inte penningens, men moralitetens och intelligensens, kunskapernas och dygdens – ”den demokratiska tendensens aristokrati” – som hädanefter skulle leda och hålla samman nationen. ”De bästas vett och vilja [skulle bli] samhällets regulator”, menade Geijer.²

I 1800-talets expanderande och efter hand allt mer diversifierade samhälle ökade sedan successivt utbudet på kvalificerad utbildning (sist ut var den högre ekonomiutbildningen med Handelshögskolan i Stockholm 1909); samtidigt ökade intagningskraven till skolorna. Vid sekelskiftet 1900 var examensbevisets betydelse fast etablerad som en avgörande konkurrensfaktor för framgång i yrkeslivet. Så här uttryckte Max Weber det, som bekant: ”Samma roll som beviset för adlig börd spelade i forna tider [...] spelas i våra dagar av examensbeviset [...] Orsaken [till krav på speciella examina är] naturligtvis inte en plötsligt vaknande ’kunskapstörst’ utan önskan att begränsa antalet sökande till positionerna och monopolisera dessa för innehavare av utbildningscertifikat”.³

Den första frågan för den svenska högadelns del blir då, hur dess kulturella kapital påverkades. Två diagram skall tjäna till att belysa effekterna av de förändrade förhållandena:

¹ Hugo Hamilton, *Min farfars journal 1809–1811* (Stockholm 1923), s. 30 f.

² Carl Arvid Hessler, *Geijer som politiker*, del II: *Hans senare utveckling* (Stockholm 1947), ss. 189 f, 230.

³ Max Weber, *Ekonomi och samhälle. Förståendesociologins grunder*, III (Lund 1987 (1921–22)), s. 93 f.

Diagram 1. Svenska Akademiens ledamöter, fördelade på olika samhällsgrupper (absoluta tal).

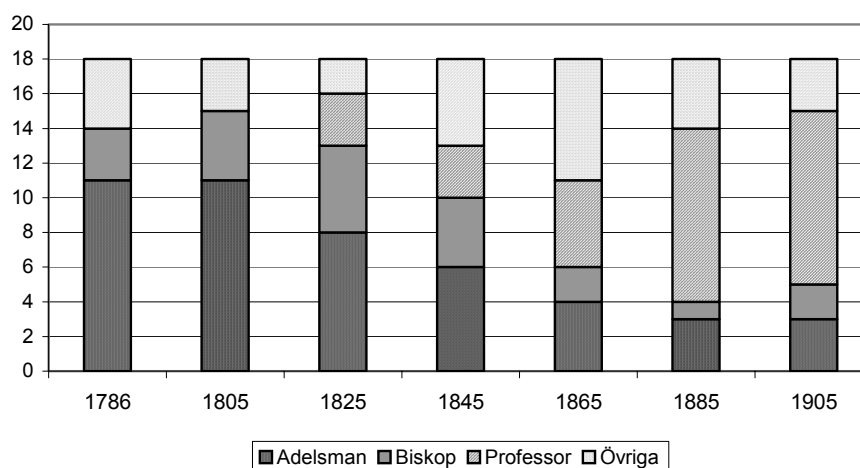

Diagram 1 visar sammansättningen av Svenska Akademiens ledamöter från dess bildande 1786. Då var adelns kulturella kapital dominerande – och det var uppenbarligen naturligt för Gustav III att besätta elva av de aderton stolarna med adelsmän. Men sedan har den adliga representationen i Akademien fått vika (liksom f.ö. även biskoparna, ståndssamhällets ”andliga frälse”); vinnare blev universitetsprofessorerna, den intellektuella elit som under 1800-talet tog över den kulturella makten.

Diagram 2. Huvudkarriär för högadliga män med examen från juridisk fakultet. Andelar i %, fördelade på födelseår.

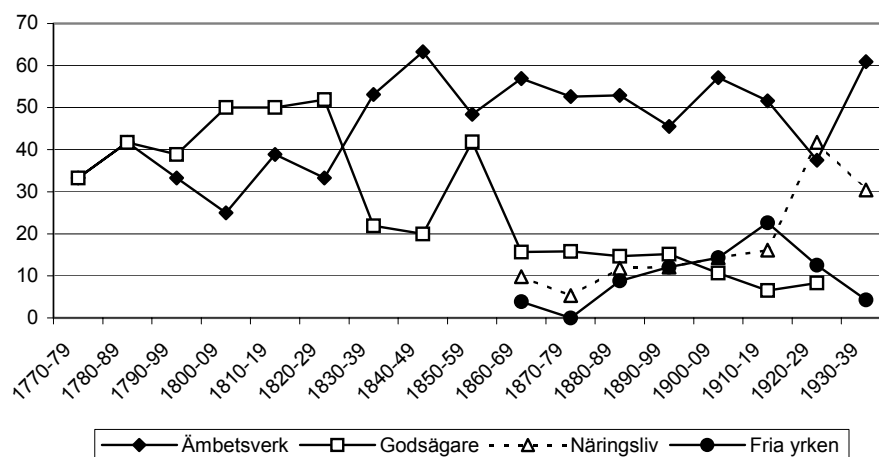

Diagram 2 speglar den ökade professionaliseringen. Av dem, som tog examen från juridisk fakultet före 1850-talet (födda senast 1820–29) blev bara en minoritet professionella ämbetsmän. Den tidigare nämnde Hugo David Hamilton (Agnes Geijers svärfar) är själv ett exempel

på äldre förhållanden. Efter sin hovrättsexamen tjänstgjorde Hugo David (som var född 1789) ett par år periodvis som rättegångsbiträde till en häradshövding – precis så länge, som det krävdes för att få kalla sig ”vice häradshövding”. Sedan drog han sig tillbaka till sina ärvda västgötska gods, och levde resten av sitt liv som jordbrukande storgodsägare. Hans attityd till domarkallet var också ganska nonchalant: ”Man kunde sköta den saken (en ren bagatell!) på samma gång som lantbruket”, rådde han sin son Adolf, när denne ville ge upp sina juridiska studier för att istället gifta sig med Agnes Geijer.⁴

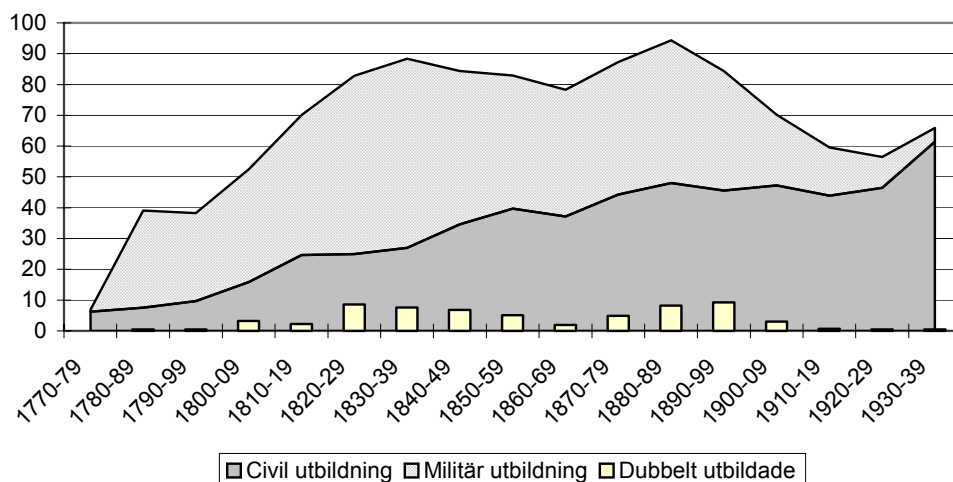
Fr.o.m. mitten av 1800-talet tycks emellertid något av ett paradigmskifte ha ägt rum: juridisk examen blev därefter i huvudsak ett första steg på en professionell karriär i domstolar, kollegier och departement. Vid sekelskiftet 1900 hade även två nya yrkesområden öppnats, där en juridisk examen kunde komma väl till pass: det nya advokatyrket (introducerat i Sverige på allvar först i slutet av 1800-talet) och i det dynamiskt växande privata näringslivet – som bankdirektörer, bolagsjurister m.m.

Den andra frågan blir, hur högadeln klarade sig i den nya utbildningskonkurrensen. Fick man se sig besegrade av medelklassens intelligenselit, som Geijer förutspådde? Eller lyckades man ännu en gång anpassa sig till skiftande förutsättningar och återigen reproducera sin socialt dominanta position?

Innan vi ser närmare på några av resultaten från min undersökning, kan det vara värt att erinra om Pierre Bourdieus slutsats från sin studie av dagens franska elithögskolor i *The State Nobility*. Detta system bygger på en stenhård konkurrens, i vilken intelligens och personlig arbetsförmåga förutsätts vara helt utslagsgivande. Bourdieu har emellertid visat, att dessa *grandes écoles* domineras av ungdomar från redan mäktiga familjer, rika på ekonomiskt och symboliskt kapital, och med gedigen bakgrund från toppbefattningar inom statlig tjänst och privat näringsliv. Det är en karakteristik, som för svenska 1800-talsförhållanden skulle kunna passa väl in på högadliga familjer.

⁴ Anna Hamilton Geete, *I solnedgången. Minnen och bilder från Erik Gustaf Geijers senaste lefnadsår*, I (Stockholm 1910), s. 306.

Diagram 3. Utbildningsnivå inom högadeln. Andel män med examen i %, fördelad på födelseår.

Som framgår av diagram 3 var högadeln snabb i att svara upp mot de nya utbildningskraven. Redan med 1820-taliseterna (som tog examen på 1840-talet) nådde man en nivå, där 80 % av de högadliga männen hade någon form av kvalificerad professionell utbildning, med formellt examensbevis; under resten av 1800-talet låg nivån kvar på 80–90 %. Militär utbildning var länge det alternativ de flesta föredrog, men examina från universitet och fackskolor visar en stadigt ökande andel århundradet ut. Som en indikator på högadelns dominans i utbildningshänseende kan nämnas, att bara 1 % av hela svenska folket hade utbildning på akademisk nivå i början av 1900-talet.

Diagram 4. Högadelns examina från olika typer av läroanstalter. Andelar i %, fördelade på födelseår.

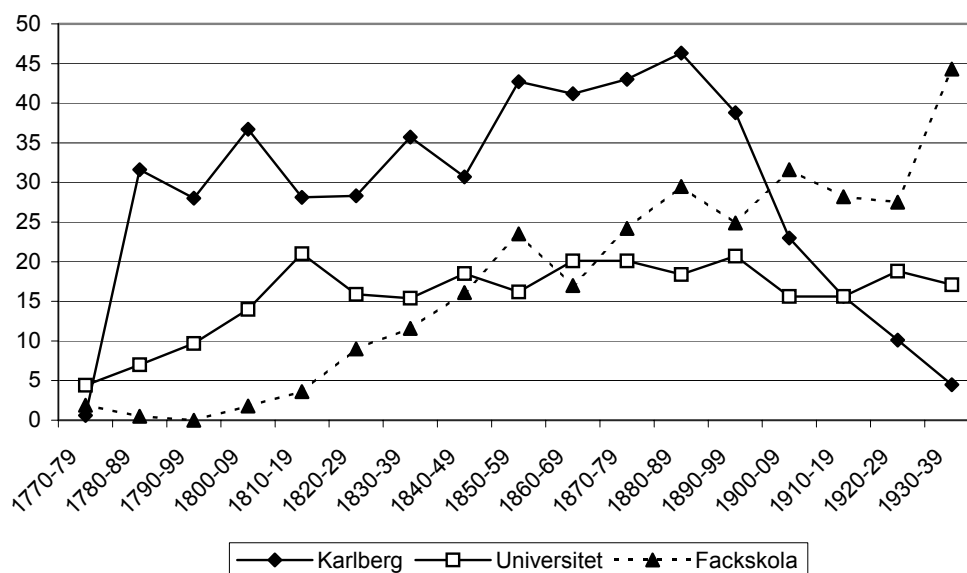

Diagram 4 visar huvuddragen i de olika inriktningarna på utbildningen. Karlberg dominerade länge: i början av 1800-talet valde regelmässigt 30–35 % av högadeln kadettskolan; när examen därifrån blev obligatorisk 1867 (och de militära landsortsskolorna fick läggas ned) ökade rentav andelen till 40–45 %. Karlbergs stora popularitet är inte svår att förstå: de prestigefyllda officerstitlarna utgjorde ett utmärkt instrument för social reproduktion, i vilket det adliga symboliska kapitalet gav god utdelning. (Observera, att det var *titeln*, som gav prestige. De flesta officerare var indelta, och tjänstgjorde endast 2–3 månader per år; under resten av året var de fria att utöva andra sysslor och kanske uppbära dubbla löner eller mer). Karlberg var den enda utbildningsinstitution, som i större skala erbjöd familjedominerad reproduktion: där tränades såväl kadetternas karaktär som deras förmåga att uppträda korrekt och belevat, där inskräptes känslan av skillnad och överordning, där gavs den ledarskapsutbildning som bjöds då för tiden – och där fick man en utmärkt *generell* plattform för framtida yrkesmässig diversifiering. Nils Ericson (1802–70, kanalbyggare och chef för Statens järnvägsbyggnader, adlad 1854, friherre 1860) lät alla sina tre söner först bli officerare: ”För en officer står alla dörrar öppna”, menade han;⁵ en liknande filosofi motiverade bl.a. André Oscar Wallenberg, Enskilda Bankens grundare, att sända sina söner till Sjökrigsskolan. 1901 förändrades emellertid officersyrkets villkor i ett slag: indelningsverket upplöstes, allmän värnplikt infördes, och de indelta officerarna blev nu heltidsupptagna specialister – och att dagligen exercera med beväringar var inget som tilltalade högadlig habitus. (Den samtidigt införda möjligheten att bli reservofficer blev då ett mer attraktivt militärt alternativ.)

En anmärkningsvärt stabil andel av högadeln på knappa 20 % har valt universitetsutbildning. Examen från juridisk fakultet har varit helt dominerande – även om övriga fakulteter långsamt men stadigt ökade sin andel. (Teologiska examina har däremot endast intresserat ett fåtal personer.)

Av diagrammet framgår också fackskolornas gradvisa frammarsch, liksom att dessa blir dominerande inom de högadliga 1900-talsgenerationerna. Här rör det sig om flera olika discipliner: intresset för lantbruksutbildning fick ett genombrott hos 1820-talisterna, och har sedan hela tiden svarat för en andel på ca 10 %; ingenjörutbildningar slog igenom med 1840-talisterna, och har sedan fortsatt öka; ekonomiutbildning blev mer tydligt intressant först med 1880-talisterna – men, som vi sedan skall se, kom det verkliga uppsvinget först senare.

Därmed är det dags för en delsammanfattning. För det första är det alldeles uppenbart, att högadeln mycket snabbt anpassade sig till de ökande kraven på formell utbildning, och att

⁵ Carl Wilhelm Ericson, *Några hågkomster från mitt gångna lif* (UUB).

närmast alla högadliga familjer såg till att deras söner fick professionell utbildning. För det andra: utbildningskapitalet var en ny form av kulturellt kapital, som kunde användas för att adeln fortsatt skulle kunna nyttiggöra sig sitt symboliska kapital, antingen det gällde traditionell social reproduktion i godsdrift eller statlig tjänst – eller för att omplacera sitt kapital på nya områden och ställa om till först det borgerliga samhällets, och sedan industrisamhällets nyskapade sociala arenor och yrkesområden. Slutligen är det en rimlig slutsats, att högadliga familjer var särskilt väl positionerade för att använda utbildning som reproduktionsinstrument: de hade såväl de bästa ekonomiska förutsättningarna som en habitus, som prioriterade god uppfostran, bildning och anspråk på dominans och ledarskap.

Att högadeln så snabbt och till synes helhjärtat anpassade sig till det borgerliga samhällets utbildningskrav, är emellertid inte liktydigt med att man förborgerligades. Högadelns utbildningsval och därpå följande yrkesval hade en särskild adlig profil, i vilken man kan spåra adelsmäns strävan att få bästa möjliga utväxling på sitt särskilda symboliska och sociala kapital – vilket under 1800-talet fortfarande tillerkändes värde i såväl adliga som icke-adliga kretsar (om än i ständigt sjunkande grad). Sålunda föredrog man utbildning av *generell* karaktär före *specialisering*: ingenjörsutbildning förblev ett andrahandsval, och officersyrket lämnade man snabbt efter indelningsverkets avskaffande och sedan första världskriget berövat yrket all dess forna representativa glans. Alltför stark teknisk specialisering förhindrade möjligheten att utöva överordnat ledarskap över andra människor, och satte inte heller något värde på god uppfostran och förmåga att föra sig i umgänget med andra. Det är också tydligt, att många välutbildade grevar och baroner undvek konkurrens med icke-adliga karriärister; man kunde under hela 1800-talet (och långt in på 1900-talet) välja ”gräddfiler”, som stod öppna för adelsmäns medfödda sociala kontaktnät och nedärvda yttre ställning i samhället; i synnerhet tycks man ha aktat sig för den knivskarpa, specialiserade konkurrens, som råder inom universitetsfakulteterna.

Ännu idag kan en sådan särskild adlig utbildnings- och yrkesprofil spåras. Den franska sociologen Monique de Saint Martin (medarbetare till Bourdieu, själv adlig) har i en studie av adliga studenter på 1960- och 70-talen visat, att man då ännu prioriterade lantbruks- och officersutbildning före ingenjörshögskolan – men att handelshögskola var det mest eftertraktade alternativet. Bland de fyra elithögskolorna undviker man specialiserade studier inom humaniora, naturvetenskap och teknik – och favoriserar istället mer generellt användbara utbildningar vid handelshögskolan (HEC) eller ENA, som utbildar för de högsta statliga ämbetena (i synnerhet ENA fäster för övrigt vid sina inträdesprov stort värde vid karaktärs-egenskaper och förmåga att uppträda och uttrycka sig, dvs. inte bara på resultaten av de

skriftliga kunskaps- och intelligensproven). Hennes slutomdöme är, att medlemmar av den franska aristokratin idag prioriterar en *mångsidig* utbildning – en utbildning, som ger stort utrymme för konsten att leda och administrera människor eller tillgångar av olika slag.⁶

En viss jämförelse med samtidiga svenska förhållanden är möjlig genom en uppsats vid Uppsala universitet, som studerat utbildningsvalen för män och kvinnor födda på 1940-talet (och som alltså genomgick sin högre utbildning på 1960- och 70-talen); studien jämför adelns utbildningsval med förhållandena i landet i stort. (Observera, att högre studier var kostnadsfria för 40-talisterna, vilka också är den första generation, i vilken kvinnorna allmänt gick ut i arbetslivet). Följande tabell presenterar ett urval av denna studies resultat:

Tabell. *Den moderna svenska adelns val av högre utbildning.
Andel i % av män och kvinnor med högre utbildning, födda på 1940-talet.*

Utbildning	Män			Kvinnor		
	Högadel	Lågadel	Ofrälse	Högadel	Lågadel	Ofrälse
Jägmästare	2	1	-	-	-	-
Agronom	3	-	-	-	1	-
Jur. kand.	13	13	5	1	2	2
Civilekonom	24	11	7	6	2	2
Civilingenjör	9	14	18	-	-	2
Fil. mag.+ ämneslärare	-	5	18	8	13	33
Journalist	1	-	-	3	4	-
Psykolog	-	2	-	4	2	-
Med. dr	6	9	4	8	7	1
Sjukgymnast	-	-	-	14	7	5

Källa: Granberg 2003.

Särskilt anmärkningsvärd är naturligtvis civilekonomexamens kraftiga genomslag hos högadeliga män (för grevarna rentav så högt som 29 %). Högadelns män är påtagligt mindre intresserade av civilingenjörnsbanan – och skyr helt läroinriktad utbildning.

Hos kvinnorna har undervisnings- och vårdsektorerna varit mer primära val. Adliga kvinnors intresse för läraryrket är emellertid avsevärt mindre accentuerat än för andra sociala grupper, och inom vården märks också en speciellt adlig profil. Observera också, att många högadeliga kvinnor redan i denna generation valt att utbildas till civilekonomer.

Ovanstående data stöder de fynd, som tidigare gjorts i Frankrike. Utbildningen till civilekonom ger – i högre grad än andra examina – en generellt användbar grund för ledande befattningar inom såväl näringslivets som statsförvaltningens *alla* sektorer. Handelshögskolorna var också tillsammans med läkarutbildningen de val, som krävde högst antagningspoäng – en faktor av relevans för definitionen av utbildningsförmedlade eliter.

⁶ Monique de saint Martin, *L'Espace de la noblesse* (Paris 1993), s. 209 ff.

Avslutningsvis: Studien av högadelns utbildningsstrategier ingår som en del i min avhandling om hur den svenska adeln klarade omställningen till 1800-talets borgerliga samhälle. Min undersökning (som också undersöker adliga kapitalförhållanden, giftermålsmönster, yrkesval m.m.) visar, att högadeln lyckades väl i sin sociala reproduktion. En särskild aspekt är adelns förmåga att anpassa sig till de över tiden skiftande maktbaserna i samhället. På 1600-talet gällde ännu bördens företräde. Karl XI införde istället en 40-gradig rangskala, där merit i statlig tjänst premierades, helt oberoende av om man var adlig eller ofrälse; det var därmed bara personlig förtjänst, som skulle räknas – och adeln såg till att förse sig med de officers-, ämbets- eller hovtitlar, som gav hög rang – även om de flesta i realiteten emanerade ur tillfällig eller deltida tjänst, eller rentav bara var honorära. 1860-talets kommunal- och riksdagsreformer introducerade graderad rösträtt enligt fyrskalan och valrätt efter inkomst och förmögenhet – vilket gav adliga storgodsägare politisk makt i kommunala styrelser, i landsting och i tvåkammarriksdagen; förmögenhet blev då en ny politisk maktbas. När den allmänna rösträtten infördes, skiljdes politisk och ekonomisk makt åt. Högadeln valde den ekonomiska maktsfären och gick över till det privata näringslivet. I 1900-talets industrisamhälle har utbildning skapat den bas, på vilken ekonomisk makt kan byggas och underhållas – och i fråga om utbildning var högadeln såväl tidigt ute som väl försedd, som här visats.

Elitskolor av fransk typ finns förvisso inte i Sverige, men Bourdieus fynd har ändå viss bäring också på Sverige: elitutbildning är numera ett kraftfullt instrument för social reproduktion – och intelligens och arbetsförmåga är inte allena utslagsgivande, när det gäller att få tillträde till den elitutbildning, som kan fås i dagens svenska samhälle.

Göran Norrby,
februari 2005